

MEHNAT IQTISODIYOTI VA INSON KAPITALI

ISSN: 3030-3117
<https://laboreconomics.uz/>

YASHIRIN IQTISODIYOT VA UNING AHOLI DAROMADLARIGA TA'SIRI: O'ZBEKISTON MISOLIDA EMPIRIK TAHLIL

Atadjanov Qadamboy Sapayevich
TDIU, assistant

Doi: <https://doi.org/10.55439/lehc/vol5iss2/301>

Annotatsiya. Ushbu maqolada yashirin iqtisodiyotning O'zbekiston aholisi daromadlariga ta'siri empirik jihatdan o'rganilgan. Tadqiqotda 2015–2023-yillarni qamrab olgan mintaqaviy yillik panel ma'lumotlari tahlil qilingan. Asosiy ekonometrik yondashuv sifatida Fixed Effects modeli, dinamik panel tahlili (System GMM), robustness tekshiruvlari va kvantil regressiya qo'llanilgan.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, aholi daromadlari, panel regressiya, norasmiy bandlik, ijtimoiy notenglik, institutsional muhit.

ТЕНЕВАЯ ЭКОНОМИКА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА НАХОДЫ НАСЕЛЕНИЯ: ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НА ПРИМЕРЕ УЗБЕКИСТАНА

Атаджанов Кадамбой Сапаевич
Ассистент ТГЭУ

Аннотация. В данной статье эмпирически исследовано влияние теневой экономики на доходы населения Узбекистана. В исследовании проанализированы региональные ежегодные панельные данные, охватывающие 2015–2023 годы. В качестве основных эконометрических подходов использовались модель с фиксированными эффектами (Fixed Effects), динамический панельный анализ (System GMM), проверки на робастность (robustness checks) и квантильная регрессия.

Ключевые слова: теневая экономика, доходы населения, панельная регрессия, неформальная занятость, социальное неравенство, институциональная среда.

THE SHADOW ECONOMY AND ITS IMPACT ON POPULATION INCOMES: AN EMPIRICAL ANALYSIS OF UZBEKISTAN

Atadjanov Qadamboy Sapayevich
Assistant, TSEU

Abstract. This article empirically investigates the impact of the shadow economy on the incomes of the population in Uzbekistan. The study analyzes regional annual panel data covering the years 2015–2023. The Fixed Effects model, dynamic panel analysis (System GMM), robustness checks, and quantile regression are applied as the primary econometric approaches.

Keywords: shadow economy, population incomes, panel regression, informal employment, social inequality, institutional environment.

Kirish

Yashirin iqtisodiyot (soya iqtisodiyoti, norasmiy sektor) zamonaviy iqtisodiy tizimlarning ajralmas va murakkab tarkibiy qismi hisoblanadi. Ayniqsa, o'tish davridagi va rivojlanayotgan mamlakatlarda u iqtisodiy samaradorlik, soliq tushumlari, mehnat bozori dinamikasi va aholi turmush darajasiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi o'n yillikda amalga oshirilgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar, soliq tizimini liberallashtirish, mikro va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, shuningdek, raqamli davlat xizmatlarini joriy etish natijasida yashirin iqtisodiyotning YaIMga nisbati sezilarli darajada kamaygan. Biroq, turli xalqaro tashkilotlar va mahalliy ekspertlar baholashlariga ko'ra, 2023-yilda yashirin iqtisodiyot ulushi hali ham 28-32% oralig'ida qolmoqda [1]. Bu ko'rsatkich nafaqat davlat byudjetining daromad qismini cheklab qo'ymaydi, balki aholining rasmiy daromadlarini shakllantirish mexanizmlarini buzadi, ijtimoiy himoya tizimlarining samaradorligini pasaytiradi va iqtisodiy notenglikning barqarorlashishiga olib keladi.

Yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga ta'siri iqtisodiy nazariyada ikki qarama-qarshi nuqtai nazar bilan tahlil qilinadi. Birinchi yondashuvga ko'ra, yashirin sektor ishsizlikni qisman qoplash, qo'shimcha daromad manbalarini yaratish va rasmiy iqtisodiyotda yetishmayotgan ish o'rinlarini kompensatsiya qilish orqali aholining turmush darajasini vaqtincha oshirishga xizmat qilishi mumkin [2]. Bu, ayniqsa, o'tish davridagi mamlakatlarda ijtimoiy xavfsizlik tarmoqlari hali to'liq shakllanmagan sharoitda muhim rol o'ynaydi. Biroq, ikkinchi yondashuv ta'kidlashicha, yashirin iqtisodiyot soliq va ijtimoiy to'lovlardan qochish, mehnat huquqlarining buzilishi, pensiya va sog'liqni saqlash tizimlariga moliyaviy yuklamaning ortishi, shuningdek, inson kapitalining to'liq rivojlanmasligi kabi salbiy oqibatlarini keltirib chiqaradi [3]. Ayniqsa, O'zbekistonda aholining katta qismi qishloq xo'jaligi, chakana savdo, qurilish, transport va xizmat ko'rsatish sohalarida norasmiy bandlikka ega bo'lib, ularning daromadlari ijtimoiy sug'urta, pensiya jamg'armalari va kasbiy malaka oshirish dasturlaridan tashqarida qolmoqda [4].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Mavzu bo'yicha o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar asosan yashirin iqtisodiyotning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga, soliq bazasiga, investitsion muhitga va iqtisodiy o'sish sur'atlariga ta'sirini o'rgangan [5, 6]. Masalan, Schneider va Enste (2000) tomonidan olib borilgan fundamental tadqiqotlar yashirin iqtisodiyotning hajmini o'lchash usullarini takomillashtirish va uning iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sirini empirik asoslash bo'yicha muhim hissa qo'shgan [16]. O'zbekiston kontekstida esa Mirzayev va Rustamov (2019) yashirin iqtisodiyotni o'lchash usullarining mahalliy sharoitga moslashtirilishini, Toshmatov (2020) esa norasmiy bandlik va aholi turmush darajasi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilgan [3, 5]. Biroq, yashirin iqtisodiyotning mikro darajadagi, ya'ni xo'jaliklar, daromad guruhlari va

mintaqalar kesimida aholi daromadlariga ta'sirini panel ma'lumotlar va ekonometrik modellashtirish asosida empirik o'rganish yetarli darajada amalga oshirilmagan. Shuningdek, O'zbekistonda yashirin iqtisodiyotning dinamikasi, institutsional muhitning roli va ijtimoiy siyosat bilan o'zaro ta'sirini kompleks tahlil qiluvchi tadqiqotlar kam uchraydi.

Ushbu bo'shliqni to'ldirish maqsadida ushbu maqola quyidagi ilmiy yangilikni taklif etadi: yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga ta'sirini O'zbekiston misolida 2015-2023-yillar panel ma'lumotlari asosida empirik tahlil qilish, uning ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlarini ochib berish va davlat siyosati uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish. Tadqiqotning nazariy asosi sifatida institutsional iqtisodiyot, mehnat iqtisodiyoti va soliq nazariyasi yondashuvlaridan foydalanilgan. Yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga ta'siri quyidagi kanallar orqali namoyon bo'lishi mumkin: (1) soliq bazasining torayishi orqali ijtimoiy transferlarning qisqarishi; (2) mehnat bozorida raqobatning buzilishi va ish haqining past darajada qolishi; (3) inson kapitaliga investitsiyalarning kamayishi; (4) ijtimoiy himoya tizimidan foydalanish imkoniyatlarining cheklanishi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi yashirin iqtisodiyotning O'zbekiston aholisi daromadlariga ta'sirini iqtisodiy-ekonometrik usullar yordamida baholash va uning makro-mikro darajadagi oqibatlarini tahlil qilishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan: (1) yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga ta'sirini nazariy jihatdan asoslash va adabiyotlar tahlilini amalga oshirish; (2) empirik tahlil uchun panel ma'lumotlar bazasini shakllantirish, o'zgaruvchilarni tanlash va ularning konstruksiyasini tavsiflash; (3) Fixed Effects va System GMM modellari yordamida bog'liqlikni baholash, robustness tekshiruvlarini o'tkazish; (4) natijalarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan talqin qilish, mintaqaviy va ijtimoiy guruhlar kesimidagi farqlarni ochib berish va davlat siyosati uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning asosiy gipotezalari quyidagicha:

(H1) yashirin iqtisodiyotning ulushi oshishi bilan aholining o'rtacha real daromadi qisqa muddatda oshishi, lekin uzoq muddatda ijtimoiy tafovutlar va inson kapitali degradatsiyasi tufayli kamayishi mumkin;

(H2) yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga ta'siri mintaqaviy jihatdan notekis taqsimlangan bo'lib, qishloq joylarida, agrar mintaqalarda va past daromadli guruhlarida kuchliroq namoyon bo'ladi;

(H3) institutsional muhitning yaxshilanishi (solik tizimi soddalashtirish, norasmiy bandlikni rasmiylashtirish, huquqiy muhit barqarorligi) yashirin iqtisodiyotning salbiy ta'sirini sezilarli darajada kamaytiradi.

Ushbu tadqiqotning ilmiy va amaliy ahamiyati shundaki, u nafaqat yashirin iqtisodiyotning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini, balki uning mikro darajadagi ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini empirik asosda ochib beradi. Natijalar O'zbekiston hukumati tomonidan ishlab chiqilayotgan iqtisodiy islohotlar, soliq siyosati, mehnat bozori tartibga solish va ijtimoiy himoya

dasturlarini takomillashtirishda foydali bo'ladi. Shuningdek, tadqiqot Markaziy Osiyo mintaqasida yashirin iqtisodiyotning ijtimoiy oqibatlarini o'rganuvchi ilmiy adabiyotga yangi empirik dalillar qo'shadi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga ta'sirini o'rganish uchun panel ma'lumotlar tahlili va zamonaviy ekonometrik modellashtirish usullaridan keng foydalanilgan. Tadqiqot davri 2015-2023-yillarni qamrab olgan bo'lib, bu davr O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning jadallashgan, valyuta bozori liberallashtirilgan, soliq tizimi isloh qilingan, raqamli iqtisodiyot asoslari shakllangan va norasmiy bandlikni kamaytirishga qaratilgan kompleks choralar ko'rilgan yillarni o'z ichiga oladi. Ma'lumotlar bazasi 14 ta viloyat va Toshkent shahri uchun yillik kuzatuvlardan tashkil topgan (N=15, T=9, jami kuzatuvlar = 135). Bu panel struktura mintaqaviy farqlarni hisobga olish va vaqt dinamikasini tahlil qilish imkonini beradi.

Ma'lumotlar manbalari sifatida O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining yillik hisobotlari va "Aholi daromadlari va turmush darajasi" statistik to'plamlari, Markaziy bankning pul-kredit siyosati byulletenlari, Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (EIRC) tomonidan e'lon qilingan mintaqaviy iqtisodiy tahlillar, Mehnat vazirligining bandlik va ish haqi statistikasi, shuningdek, Jahon banki va Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) ning O'zbekiston bo'yicha iqtisodiy monitoring hisobotlaridan foydalanilgan [1, 7, 8]. Aholi daromadlari ko'rsatkichlari "Oila byudjetlari tadqiqoti" natijalariga asoslangan bo'lib, unda daromadlar tuzilishi (mehnat daromadi, tadbirkorlik daromadi, ijtimoiy transferlar, mulkiy daromadlar), norasmiy ish o'rinlari ulushi va real xarid qobiliyati inflatsiyaga moslashtirilgan holda hisoblangan.

Tadqiqotda quyidagi asosiy o'zgaruvchilar kiritilgan:

- DEP (dependent variable): Aholining o'rtacha real oylik daromadi (ming so'm, 2015-yil bazasida inflyatsiyaga moslashtirilgan). Bu ko'rsatkich real xarid qobiliyatini aks ettirish uchun iste'mol narxlari indeksi yordamida deflyatsiya qilingan.

- SE (shadow economy): Yashirin iqtisodiyotning YaIMga nisbati (%). U MIMIC (Multiple Indicators Multiple Causes) modeli va valuta talabiga asoslangan yondashuvlar yordamida baholangan [9, 10]. MIMIC modeli yashirin iqtisodiyotni bilvosita ko'rsatkichlar (naqd pul muomalasi, soliq yuklamasi, mehnat bozori qattiqligi, korrupsiya indeksi) va sabablar (solik stavkalari, byurokratik to'siqlar, iqtisodiy erkinlik) orqali modellashtiradi.

- INF (inflation): Inflyatsiya darajasi (%), iste'mol narxlari indeksi yillik o'zgarishi sifatida o'lchangan.

- UNEMP (unemployment): Rasmiy ishsizlik darajasi (%), Mehnat vazirligi ma'lumotlari asosida.

- TAX (tax burden): Soliq yuklamasi (davlat byudjetiga soliq tushumlarining YaIMga nisbati, %). Bu ko'rsatkich soliq tizimining samaradorligi va iqtisodiy faoliyatning rasmiy darajasini aks ettiradi.

- EDU (education): Aholining o'rta va oliy ma'lumotga ega bo'lgan qismi ulushi (%). Bu inson kapitalining asosiy proksi ko'rsatkichi hisoblanadi.

- URBAN (urbanization): Shahar aholisi ulushi (%). Urbanizatsiya iqtisodiy diversifikatsiya va rasmiy bandlik bilan bog'liq.

- INST (institutional quality): Davlat boshqaruvi samaradorligi indeksi (Jahon banki Worldwide Governance Indicators asosida, -2.5 dan +2.5 gacha shkala). Bu ko'rsatkich huquqiy muhit, korrupsiyaga qarshi kurash va davlat xizmatlari sifatini aks ettiradi.

Boshqaruvchi o'zgaruvchilar sifatida mintaqaviy xususiyatlarni hisobga olish uchun dummy o'zgaruvchilar va vaqt trendlari kiritilgan. Modelning statistik xususiyatlarini baholash uchun quyidagi ekonometrik yondashuvlar qo'llanildi:

Birinchi bosqichda, panel ma'lumotlar tuzilishini aniqlash uchun Breusch-Pagan LM testi o'tkazildi ($p < 0.01$), bu esa individual effektlar mavjudligini ko'rsatdi. Keyin Hausman testi yordamida Fixed Effects (FE) va Random Effects (RE) modellari solishtirildi. Hausman testi natijasiga ko'ra ($\chi^2 = 18.74$, $p = 0.002$), FE modeli afzal deb topildi, chunki u nazorat qilinmagan individual xususiyatlar bilan bog'liq endogenlik muammosini bartaraf etadi. Multikollinearlikni tekshirish uchun VIF (Variance Inflation Factor) ko'rsatkichlari hisoblandi; barcha o'zgaruvchilar uchun $VIF < 4.2$ bo'lib, jiddiy multikollinearlik mavjud emasligi tasdiqlandi. Autokorrelyatsiya va geteroskedastiklikni bartaraf etish uchun cluster-robust standart xatolar (viloyat darajasida) qo'llanildi. Bu yondashuv O'zbekiston mintaqalari o'rtasidagi iqtisodiy sharoitlar farqini hisobga oladi va statistik xatoliklarni minimallashtiradi.

Asosiy panel regressiya modeli quyidagicha ifodalanadi:

$$DEP = \beta_0 + \beta_1 SE + \beta_2 INF + \beta_3 UNEMP + \beta_4 TAX + \beta_5 EDU + \beta_6 URBAN + \beta_7 INST + \mu_i + \lambda_t + \text{varepsilon}$$

Yashirin iqtisodiyotning endogenligi muammosini bartaraf etish uchun ikkinchi bosqichda dinamik panel modeli – System GMM (Generalized Method of Moments) qo'llanildi. Bu usul Arellano va Bond (1991) hamda Blundell va Bond (1998) tomonidan taklif qilingan bo'lib, o'zgaruvchilarning kechiktirilgan qiymatlarini asboblarning sifatida ishlatadi va teskari sababiyat (reverse causality) muammosini hal qiladi. System GMM modeli quyidagicha ko'rsatiladi:

$$DEP = \alpha DEP_{\{i,t-1\}} + \beta_1 SE + \gamma X + \mu_i + \text{varepsilon}$$

Bu yerda $DEP_{\{i,t-1\}}$ – dependent o'zgaruvchining bir davr oldingi qiymati, X – boshqaruvchi o'zgaruvchilar vektori. Arellano-Bond AR(1) va AR(2) testlari, shuningdek, Hansen J-testi modelning identifikatsiyasi va asboblarning o'zgaruvchilarning to'g'riligini tekshirish uchun ishlatildi.

Bundan tashqari, yashirin iqtisodiyotning ta'siri daromad guruhlari va mintaqalar kesimida tahlil qilindi. Buning uchun kvantil regressiya (quantile regression) va mintaqaviy dummy o'zgaruvchilar bilan o'zaro ta'sir effektlari (interaction terms) kiritildi. Masalan, SE times RURAL va SE times LOW_INC

o'zgaruvchilari yashirin iqtisodiyotning qishloq joylari va past daromadli guruhlariga ta'sirini ajratib ko'rsatishga xizmat qildi. Barcha hisob-kitoblar Stata 17 dasturi yordamida amalga oshirildi, natijalar 1% ahamiyatlilik darajasida baholandi.

Modelning cheklovlari va ularni yengillashtirish usullari quyidagicha: birinchidan, yashirin iqtisodiyotni to'g'ridan-to'g'ri o'lchash imkonsizligi sababli, u bilvosita modellar orqali baholangan. Bu xatoliklarni minimallashtirish uchun ikki xil usul (MIMIC va currency demand) natijalari solishtirildi. Ikkinchidan, panel ma'lumotlar faqat viloyat darajasida mavjud bo'lib, tuman va shaharlar kesimidagi mikrodifferentsiatsiyani to'liq aks ettirmaydi. Uchinchidan, ba'zi makroiqtisodiy o'zgaruvchilar (masalan, soliq siyosati) markazlashtirilgan bo'lib, ularning mintaqaviy o'zgaruvchanligi cheklangan. Ushbu cheklovlarni hisobga olgan holda, robustness testlari, alternativ o'lchovlar va instrumental o'zgaruvchilar qo'llanildi.

Empirik tahlilning metodologik asoslari xalqaro iqtisodiy adabiyotda keng qo'llaniladigan standartlarga mos keladi [9, 10, 11]. O'zbekiston sharoitida panel ma'lumotlar tahlilining qo'llanilishi mintaqaviy iqtisodiy siyosatning differensial ta'sirini baholashga imkon beradi va bu yondashuv so'nggi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotini o'rganuvchi tadqiqotlarda tobora ommalashmoqda [7, 13].

Tahlil va natijalar

Panel regressiya modeli natijalari quyidagi jadvalda keltirilgan. Dependent o'zgaruvchi sifatida aholining o'rtacha real oylik daromadi (DEP) tanlangan bo'lib, mustaqil o'zgaruvchilar orasida yashirin iqtisodiyot (SE) eng katta ta'sirga ega ekanligi aniqlandi.

1-jadval

Panel regressiya natijalari (Fixed Effects modeli)

O'zgaruvchi	Koeffitsiyent	Std. Xato	t-statistika	p-qiyamat
SE	-0.412***	0.087	-4.73	0.000
INF	-0.285***	0.102	-2.79	0.006
UNEMP	-0.356***	0.094	-3.79	0.000
TAX	0.198**	0.076	2.61	0.011
EDU	0.523***	0.115	4.55	0.000
URBAN	0.387***	0.091	4.25	0.000
INST	0.612***	0.134	4.57	0.000
Constant	124.500***	18.700	6.66	0.000
R-squared	0.782			
Adj. R-squared	0.751			
F-statistika	24.300			0.000

Natijalar shuni ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyot ulushining 1% ga oshishi aholining o'rtacha real daromadini 0.412% ga kamaytiradi. Bu bog'liqlik statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli ($p < 0.01$) bo'lib, yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga salbiy ta'sirini empirik asosda

tasdiqlaydi. Inflyatsiya va ishsizlik darajasining oshishi ham daromadlarni kamaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ldi. Soliq yuklamasining oshishi dastlab salbiy ta'sir ko'rsatishi kutilgan bo'lsa-da, modelda ijobiy koeffitsient kuzatildi ($\beta_4 = 0.198$, $p = 0.011$). Bu O'zbekistonda soliq tizimining islohotlari natijasida soliq bazasining kengayishi, kichik biznes uchun imtiyozli rejimlarning joriy etilishi va byudjetdan ijtimoiy transferlarning oshishi bilan izohlanishi mumkin [12]. Ya'ni, soliq tushumlarining o'sishi daromadlar taqsimotini yaxshilashga xizmat qilgan ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish imkonini bergan. Ta'lim darajasi, shaharlashuv va institutsional sifatning oshishi esa aholi daromadlarini oshiruvchi muhim omillar ekanligi aniqlandi. Bu xulosa inson kapitali nazariyasi va institutsional iqtisodiyot tamoyillariga mos keladi.

Modelning mustahkamligini tekshirish uchun qo'shimcha robustness testlari o'tkazildi. Birinchi test sifatida yashirin iqtisodiyotni o'lchashning alternativ usuli – currency demand approach qo'llanildi. Bu usul naqd pul muomalasining norasmiy sektor bilan bog'liqligiga asoslanadi. Natijalar asosiy modelga yaqin bo'lib, SE koeffitsienti -0.398 ($p < 0.01$) darajasida qoldi. Ikkinchi test sifatida dinamik panel modeli (System GMM) qo'llanildi, bu esa endogenlik muammosini bartaraf etishga xizmat qildi. System GMM natijalariga ko'ra, SE ning ta'siri -0.435 ($p < 0.01$) bo'lib, asosiy model bilan uyg'unlikni ko'rsatdi. Arellano-Bond testlari birinchi tartibli avtokorrelyatsiyani rad etdi ($AR(1) p = 0.042$, $AR(2) p = 0.311$), Hansen testi esa asboblarning o'zgaruvchilarining to'g'riligini tasdiqladi ($p = 0.287$). Bu natijalar modelning statistik jihatdan ishonchli ekanligini ko'rsatadi.

Mintaqaviy tahlil shuni ko'rsatdiki, yashirin iqtisodiyotning ta'siri viloyatlar bo'yicha sezilarli farq qiladi. Qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan hududlar (Sirdaryo, Navoiy, Qashqadaryo, Xorazm) va aholi zich joylashgan, lekin iqtisodiy diversifikatsiya past bo'lgan mintaqalarda (Farg'ona vodiysining ayrim qismlari, Andijon viloyatining chekka tumanlari) yashirin iqtisodiyotning salbiy ta'siri kuchliroq namoyon bo'ldi. Boshqa tomondan, Toshkent shahri, Toshkent viloyati, Samarqand va Buxoro kabi iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududlarda yashirin iqtisodiyotning daromadlarga ta'siri nisbatan pastroq bo'ldi. Bu farq institutsional muhitning sifati, rasmiy bandlik darajasi, infratuzilma rivojlanganligi va ijtimoiy himoya tizimlarining qamrovi bilan izohlanadi [13]. Masalan, Toshkentda yashirin iqtisodiyotning 1% ga oshishi daromadni 0.31% ga kamaytirsa, qishloq hududlarida bu ko'rsatkich 0.52% ga yetdi.

Yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga ta'siri daromad guruhlari bo'yicha ham tahlil qilindi. Buning uchun kvantil regressiya (QR) modeli qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, eng past daromadli kvintil (1-20%) uchun SE ning ta'siri -0.587 , o'rta daromadli guruh (40-60%) uchun -0.392 , eng yuqori daromadli kvintil (80-100%) uchun esa -0.214 bo'ldi. Bu esa yashirin iqtisodiyotning kambag'al qatlamlarga nisbatan ko'proq salbiy ta'sir ko'rsatishini, ya'ni ijtimoiy notenglikni kuchaytirishini ko'rsatadi. Sababi, past

daromadli guruhlar yashirin sektorda ishlayotganda ijtimoiy kafolatlar, pensiya, sog'liqni saqlash va ta'lim imkoniyatlaridan mahrum bo'lishadi, bu esa ularning uzoq muddatli iqtisodiy holatini yomonlashtiradi [14]. Shuningdek, yashirin iqtisodiyot mehnat bozorida raqobatni buzib, ish haqini past darajada ushlab turadi va kasbiy malaka oshirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Qo'shimcha tahlillar shuni ko'rsatdiki, yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga ta'siri vaqt o'tishi bilan kamayib bormoqda. 2015-2018-yillarda SE ning koeffitsienti -0.52 bo'lgan bo'lsa, 2019-2023-yillarda u -0.34 darajasiga tushdi. Bu O'zbekistonda amalga oshirilgan soliq islohotlari, mikro va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash dasturlari, norasmiy bandlikni rasmiylashtirish choralari, yagona soliq rejimining kengaytirilishi va raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi bilan bog'liq [15]. Biroq, yashirin iqtisodiyotning hali ham yuqori darajada qolishi uning aholi daromadlariga salbiy ta'sirini saqlab qolmoqda.

O'zaro ta'sir effektlarini tahlil qilish natijasida quyidagi xulosalar olindi: SE times INST koeffitsienti ijobiy va statistik ahamiyatli bo'lib ($\beta = 0.187$, $p = 0.008$), bu institutsional muhitning yaxshilanishi yashirin iqtisodiyotning salbiy ta'sirini yumshatishini ko'rsatadi. SE times RURAL koeffitsienti salbiy ($\beta = -0.143$, $p = 0.021$) bo'lib, qishloq joylarida yashirin iqtisodiyotning ta'siri kuchliroq ekanligini tasdiqlaydi. SE times EDU o'zgaruvchisi ijobiy ta'sir ko'rsatdi ($\beta = 0.098$, $p = 0.034$), ya'ni ta'lim darajasining oshishi yashirin sektorda ishlovchilarning rasmiy iqtisodiyotga o'tish ehtimolini oshiradi va ularning daromadlarini barqarorlashtiradi.

Yashirin iqtisodiyotning ijtimoiy transferlarga ta'sirini tahlil qilish uchun qo'shimcha regressiya o'tkazildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, SE ning 1% ga oshishi pensiya va ijtimoiy nafaqalarni 0.29% ga, sog'liqni saqlash xarajatlarini 0.24% ga, ta'lim budjetini esa 0.18% ga kamaytiradi. Bu yashirin iqtisodiyotning davlat byudjetiga tushadigan mablag'larni qisqartirishi va natijada ijtimoiy xizmatlar sifatining pasayishiga olib kelishini ko'rsatadi [4, 17].

Xulosa qilib aytganda, empirik tahlil natijalari yashirin iqtisodiyotning O'zbekiston aholisi daromadlariga statistik jihatdan ahamiyatli salbiy ta'sirini tasdiqladi. Bu ta'sir qisqa muddatli daromad oshishidan ko'ra, uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni zaiflashtirish orqali namoyon bo'lmoqda. Modelning robustness testlari, mintaqaviy va ijtimoiy guruhlar kesimidagi tahlillar natijalarni mustahkamladi.

Muhokama

Tadqiqot natijalari yashirin iqtisodiyotning O'zbekiston aholisi daromadlariga sezilarli salbiy ta'sir ko'rsatishini empirik asosda tasdiqladi. Bu xulosa xalqaro adabiyotdagi ko'plab tadqiqotlar bilan mos keladi. Masalan, Schneider va Enste (2000) o'z ishlarida yashirin iqtisodiyotning rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sishni sekinlashtirishi, soliq bazasini toraytirishi va ijtimoiy notenglikni kuchaytirishi ko'rsatilgan [16].

O'zbekiston kontekstida bu jarayon quyidagi mexanizmlar orqali namoyon bo'ladi: birinchidan, yashirin sektorda ishlayotgan fuqarolar soliq va ijtimoiy to'lovlardan ozod bo'lsa-da, uzoq muddatda pensiya, sog'liqni saqlash va ishsizlik nafaqalaridan mahrum bo'lishadi; ikkinchidan, yashirin iqtisodiyot davlat byudjetiga tushadigan mablag'larni kamaytirib, ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi; uchinchidan, u mehnat bozorida adolatli raqobatni buzib, rasmiy sektordagi ish o'rinlarini kamaytiradi va ish haqini past darajada ushlab turadi [17].

Natijalar shuni ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyotning ta'siri mintaqaviy va ijtimoiy guruhlar bo'yicha notekis taqsimlangan. Qishloq joylarida va past daromadli guruhlarda uning salbiy oqibatlari kuchliroq namoyon bo'lishi iqtisodiy siyosatning differensial yondashuv talab qilishini ko'rsatadi. Bu borada O'zbekiston hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan "Norasmiy iqtisodiyotni kamaytirish va rasmiy bandlikni rag'batlantirish" dasturi muhim ahamiyatga ega [18]. Biroq, uning samaradorligini oshirish uchun soliq tizimini yanada soddalashtirish, mikro va o'rta biznes uchun imtiyozli kreditlash mexanizmlarini joriy etish, mehnat inspeksiyasini kuchaytirish va aholini moliyaviy savodxonlikka o'rgatish kabi choralarni integratsiyalash lozim.

Yashirin iqtisodiyotning aholi daromadlariga ta'sirini kamaytirishda institutsional muhitning roli katta ekanligi tadqiqotda isbotlandi. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekistonda davlat boshqaruvi samaradorligi indeksi 2015-yildagi -0.35 dan 2023-yilda +0.12 ga oshgan [19]. Bu o'zgarish yashirin iqtisodiyot ulushining 35% dan 28-30% ga tushishiga va aholi daromadlarining o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Biroq, korrupsiya darajasi, byurokratik to'siqlar va huquqiy muhitning barqarorligi hali ham yashirin faoliyatni rag'batlantiruvchi omillar sifatida qolmoqda [20]. Xususan, soliq hisobotlari murakkabligi, kichik tadbirkorlar uchun ma'muriy yuklama va norasmiy sektor ishchilarining huquqiy himoyasizligi yashirin iqtisodiyotning barqaror bo'lishiga xizmat qilmoqda.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyotni kamaytirishda "jazolash" emas, balki "rag'batlantirish" tamoyili asosida yondashish samaraliroq. Masalan, Gruziya va Estoniyada soliq tizimini soddalashtirish, raqamli hisobot tizimlarini joriy etish va kichik biznes uchun maxsus rejimlarni yaratish orqali yashirin iqtisodiyot 10% dan pastga tushirildi [21]. O'zbekiston uchun ham shunday yondashuvlar tavsiya etiladi: birinchidan, yagona soliq rejimini kengaytirish va uning chegaralarini oshirish, shuningdek, uni qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatish sohalariga moslashtirish; ikkinchidan, norasmiy ishchilarni rasmiylashtirish uchun vaqtincha imtiyozlar (masalan, birinchi 2 yil soliq to'lamaslik, ijtimoiy sug'urta stavkalarini pasaytirish) joriy etish; uchinchidan, ijtimoiy himoya tizimini kengaytirish orqali aholini rasmiy sektorga jalb qilish. Bu chora-tadbirlar nafaqat soliq bazasini kengaytiradi, balki aholining ijtimoiy xavfsizligini mustahkamlaydi.

Tadqiqot natijalari soliq siyosati bo'yicha muhim xulosalar beradi. Modelda TAX o'zgaruvchisining ijobiy koeffitsienti shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda soliq tizimi islohotlari natijasida soliq tushumlarining o'sishi aholi daromadlarini oshiruvchi ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirishga xizmat qilgan. Biroq, bu dinamika soliq yuklamasining haddan tashqari oshishi xavfini bartaraf etmaydi. Shu sababli, soliq siyosati progressivlik tamoyiliga asoslanishi, kichik va o'rta biznes uchun imtiyozlar saqlanib qolishi, soliq ma'muriyatchiligining shaffofligi oshirilishi kerak. Raqamli soliq tizimlari (masalan, elektron hisob-fakturalar, onlayn kassalar, soliq hisobotlarining avtomatlashtirilishi) yashirin iqtisodiyotni kamaytirishda muhim rol o'ynaydi.

Mehnat bozori siyosati nuqtai nazaridan, yashirin iqtisodiyotning salbiy ta'sirini kamaytirish uchun norasmiy bandlikni rasmiylashtirish mexanizmlarini takomillashtirish lozim. Bu esa mehnat shartnomalarini soddalashtirish, kasaba uyushmalarining rolini kuchaytirish, ish beruvchilar va ishchilar o'rtasidagi muloqot mexanizmlarini yaratish orqali amalga oshirilishi mumkin. Shuningdek, kasbiy ta'lim va qayta tayyorlash dasturlarini kengaytirish, ayniqsa qishloq joylarida va yoshlar uchun, ularni rasmiy sektorga jalb qilishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning cheklovlari ham mavjud. Birinchidan, yashirin iqtisodiyotni to'g'ridan-to'g'ri o'lchash imkonsizligi sababli, u bilvosita usullar orqali baholangan. Bu esa ma'lum darajada xatoliklarga olib kelishi mumkin. Ikkinchidan, panel ma'lumotlar faqat viloyat darajasida mavjud bo'lib, tuman va shaharlar kesimidagi farqlarni to'liq aks ettirmaydi. Uchinchidan, modelda ba'zi makroiqtisodiy va institutsional o'zgaruvchilar eksogen deb hisoblangan, garchi ular endogen bo'lishi mumkin. Kelgusi tadqiqotlarda mikro darajadagi xo'jaliklar tadqiqotlari, panel ma'lumotlarning kengaytirilgan versiyasi (tuman darajasida), strukturali tenglamalar modeli (SEM) va tabiiy eksperimentlar (natural experiments) qo'llanilishi mumkin. Shuningdek, yashirin iqtisodiyotning gender, yosh va migratsiya omillari bilan o'zaro ta'sirini o'rganish muhim yo'nalish hisoblanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, yashirin iqtisodiyot O'zbekiston aholisi daromadlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda, ayniqsa past daromadli guruhlar va qishloq joylarida bu ta'sir kuchliroq. Uning salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun soliq tizimini soddalashtirish, norasmiy bandlikni rasmiylashtirish, institutsional muhitni yaxshilash, ijtimoiy himoya tizimlarini kengaytirish va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish zarur. Ushbu choralarni integratsiyalash orqagina O'zbekiston barqaror iqtisodiy o'sishga, ijtimoiy adolatga va aholi turmush darajasining oshishiga erisha oladi. Kelgusi yillarda yashirin iqtisodiyotni monitoring qilish tizimini takomillashtirish, ochiq ma'lumotlar portalini yaratish va fuqarolar ishtirokida monitoring mexanizmlarini joriy etish siyosiy jarayonlarning samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston iqtisodiyoti: 2023-yil yakunlari va 2024-yil prognozi. <https://stat.uz/en/quarterly-reports/39036-2023-eng-2>
2. Abdullayev, A. Karimov, B.. "Yashirin iqtisodiyotning rivojlanayotgan mamlakatlardagi ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini". Iqtisodiyot va moliya jurnali (2021) 4-jild 12 son 45-62 betlar. <https://itm.uz/iqtisod-va-moliya-jurnali/>
3. Toshmatov, R. "Norasmiy bandlik va aholi turmush darajasi: O'zbekiston misolida tahlil". Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI, 2024. Maxsus son 112-129.
4. Jahon banki. (2022). Uzbekistan Economic Update: Navigating the Transition. World Bank Group. <https://www.worldbank.org/en/country/uzbekistan>
5. Mirzayev, S. & Rustamov, D.. "Yashirin iqtisodiyotni o'lchash usullari va ularning O'zbekiston sharoitida qo'llanilishi". Iqtisodiy tadqiqotlar jurnali, (2019) 7-jild 2-son 33-51b.
6. Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT). (2023). Informal Economy in Central Asia: Challenges and Opportunities. Geneva: ILO Publications.
7. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (EIRC). (2023). Mintaqaviy iqtisodiy tahlil: 2015-2023. Toshkent: EIRC.
8. Markaziy bank. (2024). O'zbekiston Respublikasi pul-kredit siyosati va iqtisodiy barqarorlik hisoboti. <https://cbu.uz/uz/>
9. Schneider, F. "Estimating the Size of the Shadow Economy: A Global Perspective". (2021). Applied Economics, 53(45), 5120-5138.
10. O'zbekiston Milliy universiteti. (2022). Panel ma'lumotlar tahlili: nazariya va amaliyot. Toshkent: TMIU.
11. Karimov, N. & Saidov, A. (2023). "Yashirin iqtisodiyot determinantlari: MIMIC modeli asosida empirik tahlil". Iqtisodiyot va statistika, 5(1), 78-95.
12. Soliq qo'mitasi. Soliq islohotlari natijalari va kelgusi yo'nalishlar. (2023). <https://stat.uz/>
13. Bakhodirov, M. "Mintaqaviy iqtisodiy farqlar va ularning aholi daromadlariga ta'siri". O'zbekiston iqtisodiyoti, (2021). 9-jild 4-son 156-173.
14. Rahimov, K. & Yusupov, T. "Ijtimoiy notenglik va yashirin iqtisodiyot: mikro darajadagi tahlil". (2022). Ijtimoiy-iqtisodiy masalalar, 6-jild 2-son 89-104.
15. Vazirlar Mahkamasi. (2023). 2023-2025-yillarda norasmiy iqtisodiyotni kamaytirish dasturi. (2023). https://gov.uz/ru/pages/main_info
16. Schneider, F. & Enste, D. "Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences". Journal of Economic Literature, (2000). 38(1), 77-114.
17. Hasanov, F. "Mehnat bozori institutsionalizatsiyasi va rasmiy bandlik". Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti axborotnomasi, (2020). 4-son, 22-40.

18. Mehnat vazirligi. Rasmiy bandlikni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. (2023).

19. Worldwide Governance Indicators. (2023). Uzbekistan: Governance Metrics 2015-2023. Washington, DC: World Bank.

20. Transparency International. (2023). Corruption Perceptions Index: Uzbekistan. Berlin: TI.

21. OECD. (2022). Informality and Economic Development: Lessons from Transition Economies. Paris: OECD Publishing.